

ІЗВ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

ШТИК ГРИГОРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94(477):338,439.02*1918-1919

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ,
ДИРЕКТОРІЇ УНР, РАДНАРКОМУ УСРР
(квітень 1918 – серпень 1919 рр.)

07.00.01 – історія України

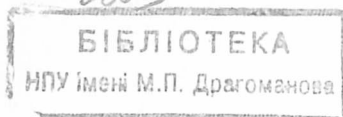
Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

НБ НПУ

100207936

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Чернега Петро Макарович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри етнології.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Павко Анатолій Іванович,
Державний економіко-технологічний університет
транспорту, завідувач кафедри суспільних та гуманітарних
наук;

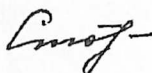
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Устименко Володимир Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу
історії Української революції 1917–1921 рр.

Захист відбудеться „21” листопада 2008 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий „20” жовтня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проголошення наприкінці ХХ ст. незалежної України робить особливо актуальним завдання об'єктивного вивчення і переосмислення історичного досвіду українського народу в суспільно-політичному й економічному житті.

Селянство виступило головною рушійною силою Української революції 1917–1921 рр., адже в різних регіонах України воно нараховувало від 80–90 % населення, тому від його позицій залежала доля будь-якої влади. Наукова значимість теми обумовлена також потребою об'єктивного відтворення аграрної історії, соціальної поведінки селянства як основи нації. Селянське питання виступало головним чинником соціально-політичної напруги, основною складовою аграрної і національної політики кожної з політичних сил, що претендували на владу. Політичне лідерство і влада діставалися тим партіям, які мали широке народне оперття, насамперед у селянському середовищі. Нехтування ж його інтересами призводило до краху і політичної смерті владних структур.

Дослідження напрямів та змісту політики Української держави, Директорії УНР і Раднаркому УСРР щодо селянства має важливе значення для вироблення належно обґрунтованої стратегії реформування сучасного сільського господарства в Україні. Потреба вивчення місця і ролі селянства доби національно-визвольних змагань українського народу обумовлена також необхідністю подолання марксистсько-ленінських концептуальних догм, міфологізації, апологетики колективних форм господарювання й об'єктивного осмислення ринкових методів сільськогосподарського виробництва.

У національній історіографії до сьогодні спостерігається прагнення вчених якомога повніше дослідити проблеми Української революції, але селянське питання, яке посідає провідне місце в ієрархії історичної проблематики, не знайшло належного висвітлення.

Наукова й суспільна вагомість проблеми, теоретичне та практичне значення її розв'язання, відсутність у вітчизняній історіографії спеціальної роботи спонукали дисертанта до проведення даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дана дисертація є практичною реалізацією частини наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету 29 грудня 2005 р., протокол № 5.

Об'єктом дослідження є соціально-економічне і політичне становище України в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Предметом вивчення є селянство України, державні, громадсько-політичні та культурно-освітні установи й інституції, які організовували діяльність і виражали чи протистояли його інтересам протягом квітня 1918 – серпня 1919 рр.

Хронологічні рамки дисертації – квітень 1918 – серпень 1919 рр. Нижня межа визначена гетьманським переворотом і активною розробкою урядом

П. Скоропадського аграрної програми, верхня – обумовлена тотальним наступом більшовиків на українське селянство, запровадженням політики «воєнного комунізму» і втратою ними влади в Україні.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України у діючих на той час адміністративних кордонах, окрім західних областей.

Мета роботи – здійснити аналіз й критично переосмислити основні етапи реалізації земельної політики Української держави, Директорії УНР і Раднаркому УСРР у боротьбі за владу. Відповідно до мети визначено виконання наступних завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження;

- розкрити основні причини краху аграрної політики Центральної Ради й показати передумови формування, за активної підтримки німецько-австрійського командування, нового державного утворення – Української держави;

- здійснити аналіз земельної політики й аграрного законодавства гетьманського уряду; охарактеризувати причини боротьби селянства з окупаційним режимом і владними структурами;

- показати суперечливий характер земельної політики Директорії щодо селян та її негативні наслідки;

- проаналізувати основні етапи наступу більшовицько-комуністичного режиму на українське селянство та запровадження політики «воєнного комунізму»;

- висвітлити збройний супротив селян антинародному більшовицькому режиму;

- узагальнити результати й наслідки аграрної політики українських урядів П. Скоропадського, Директорії УНР і Раднаркому УСРР.

Методи дослідження ґрунтуються на основоположних принципах об'єктивності, історизму, системності й комплексного розвитку та плюралізму. Ці принципи були реалізовані за допомогою загальнонаукових та спеціальних історичних методів: проблемно-хронологічного (для поетапного аналізу аграрної політики владних структур і громадсько-політичних організацій, їх боротьби за завоювання на свій бік селянства); порівняльно-історичного (для визначення характерних рис і особливостей програмних засад земельної політики державних органів та втілення її у практику життя); історико-генетичного (для виявлення й аналізу причин краху аграрної політики урядових структур Української держави, Директорії УНР і Раднаркому УСРР); історико-типологічного (для розкриття основних форм і напрямів розвитку й організації сільськогосподарського виробництва, підтримки чи протистояння їм широких верств сільського населення); аналітично-критичного (для вивчення, систематизації і обробки інформації з метою виокремлення достовірних конкретно історичних фактів) та методу статистичного аналізу (для визначення чисельності селян, земельного забезпечення їх господарств, розмірів земельного та резервного фондів, площ наділів радгоспів, комун, артілей тощо).

У роботі використані також фундаментальні теоретичні положення й категоріальний апарат політології, соціології й статистики.

Наукова новизна результатів дисертаційної роботи. На основі сучасних методологічних засад, аналізу й узагальнень широкого кола джерел, інтеграції статистичних даних, системно розкрито складний, суперечливий характер й особливості аграрної політики державних структур та громадсько-політичних сил України протягом квітня 1918 – серпня 1919 рр. Шляхом залучення нових архівних документів і матеріалів *доведено*, що державний переворот і обрання гетьманом П. Скоропадського не було одноденним актом 29 квітня 1918 р., як довгі роки стверджувала радянська історіографія, а наслідком довготривалої боротьби і протистоянь, українських політичних сил як у самій ЦР, так і в селянському середовищі, поразки її земельної політики, переговорів представників ЦР і П. Скоропадського з верховним командуванням окупаційних військ; *показано*, що в охопленій революцією Україні, за втручання збройних сил іноземних держав (Росії, Троїстого Союзу й Антанти), широкого антиокупаційного й антигетьманського руху населення, гетьманат не в змозі був провести консервативну аграрну реформу, що примирила б крайні верстви українського суспільства і сприяла утворенню численного прошарку середніх селян-хліборобів; *встановлено* організаційну й партійну приналежність учасників конспіративного засідання у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р., на якому було обрано Директорію УНР; *здійснено* аналіз основних причин поразки Директорії, а саме: відмежування від своїх попередніх демократичних заяв і декларацій; нездатність вирішити національні й соціально-економічні проблеми та погіршення умов передачі землі у користування селян, що призвели до втрати зв'язків з народом, а згодом і самої влади; *розкрито* сфальсифіковане і помилкове твердження радянської і сучасної новітньої української історіографії про дату і орган, який прийняв постанову про масову організацію великих радянських господарств, комун і громадського обробітку землі в Україні. Його приписують III з'їзду КП (б) У. Насправді ж таке рішення під впливом керівника Наркомзему В. Мещерякова прийняв Перший Харківський губернський з'їзд рад робітничих і селянських депутатів 19 лютого 1919 р.; проаналізовано радикальну зміну земельної політики більшовиків в Україні у 1919 р. у порівнянні з періодом кінця 1917 р. – початку 1918 р.; *названо* конкретних ініціаторів та організаторів насильницького й примусового переходу до колективного господарювання в Україні у 1919 р.; *визначені* основні етапи становлення назви Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад, який діяв протягом 1917–1938 рр.; *вперше підраховано* загальну кількість землі, залишеної у резервному фонді Наркомзему УСРР для організації якомога більше радгоспів і комун, яка у кінцевому підсумку бур'янувала, що і викликало крайнє невдоволення селян діями так званої радянської влади; *наведено* розгорнуту характеристику основних напрямів, форм і змісту політики «восного комунізму», що призвела до радикальних змін у сільськогосподарському виробництві та трагічних наслідків

для селян; *доведено*, що всі урядові інституції, які діяли на теренах України у 1917–1919 рр., орієнтувалися на іноземну підтримку і не знайшли порозуміння з власним народом, основну масу якого становило селянство, й зазнали поразки.

Науково-теоретичне і практичне значення дослідження полягає в тому, що його зміст, положення і висновки можуть бути використані науковцями, політиками, працівниками державних і господарських органів для аналізу й виявлення глибинних коренів проблем, існуючих в аграрному секторі нашої країни. Матеріали і документи дисертації можуть стати у нагоді викладачам і студентам вузів для вивчення історії України, підготовки узагальнюючих праць, підручників, навчально-методичних посібників, розробки нормативних та спеціальних лекційних курсів.

Апробація результатів дослідження. Головний зміст, теоретичні положення й висновки дисертації викладені автором у чотирьох статтях, що опубліковані у фахових виданнях, які входять до переліку ВАК України.

Основні положення дослідження були оприлюднені на науково-методичних семінарах кафедри етнології, звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу НПУ імені М. П. Драгоманова у 2006–2007 рр. та Міжвузівській науково-практичній конференції «Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху» (Київ, 2007); Міжнародних наукових конференціях «Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії» (Ніжин, 2007) та «Українська діаспора: історичні пошуки, еміграційні явища, культурно-мистецькі набутки, функціонування наукових установ» (Ніжин, 2007).

Структура дисертації обумовлена змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (одинадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, із них 177 сторінок основного тексту, бібліографія включає 471 позицію і подана на 43 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано вибір теми, її актуальність, об'єкт і предмет дослідження, наукову новизну дисертації, її зв'язок з науковими програмами й планами, визначено мету і завдання роботи, хронологічні рамки, науково-теоретичне та практичне значення.

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» аналізується стан наукової розробки теми, а також джерельна база дослідження.

Проблема участі селянства у втіленні на практиці національної ідеї розроблялася задовго до 1917 р., конкретне ж впровадження її в життя належить ідеологам і керманічам Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Гетьманату і Директорії, лідерам провідних політичних партій: Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української соціал-демократичної

робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Серед них, першочергово слід назвати М. Грушевського¹, В. Винниченка², Д. Дорошенка³, П. Христюка⁴, М. Шаповала⁵, С. Петлюру⁶, І. Мазепу⁷, П. Скоропадського.⁸

Для об'єктивного аналізу й розкриття аграрної політики РКП (б) і КП (б) У дисертант опрацював і використав окремі праці основоположників комуністичної ідеології К. Маркса. Ф. Енгельса і В. Леніна, який надавав «особливу роль» селянству України у забезпеченні перемоги більшовиків.⁹

Аналізуючи творчий доробок істориків, який за останні вісім десятиріч склав понад три тисячі¹⁰ узагальнюючих і монографічних досліджень, документальних і науково-популярних збірників, брошур і статей, присвячених історії Української

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Респринтне відтворення видання 1913 року. – К., 1990; Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991; Його ж. На порозі нової України: гадки і мрії. – К., 1991; Його ж. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. – К., 1918.

² Винниченко В. Відродження нації. У 3-х частинах. – Київ – Відень, 1920; Його ж. Щоденник: В 2-х т. – Едмонтон-Нью-Йорк. – Т. 1: 1911–1920. – 1980.

³ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991; Його ж. Історія України 1917–1923. – К., 2002. Т. 1. – Т. 2; Його ж. Замітки до історії 1918 року на Україні: Кн. 3. Зб. 5–6. 1921. – Відень, 1921. – С. 75–104.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. Т. 1–4. – Прага, 1921–1922.

⁵ Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. – Прага, 1921; Його ж. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927; Його ж. Засади української визвольної програми. – Прага, 1927; Його ж. Соціологія українського відродження. – К., 1994.

⁶ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956; Його ж. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979; Його ж. Статті. – К., 1993; Його ж. Вибрані твори та документи. – К., 1994.

⁷ Мазепа І. Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. – Львів-Київ, 1922; Його ж. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. У 3-х т. – Прага, 1942–1943; Його ж (у співавторстві з Феденко П.) З історії Української Революції. – Прага, 1930.

⁸ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995.

⁹ Маркс К. Конспект книги Бакуніна «Державність і анархія»: Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – 2-е вид. – Т. 18. – К., 1964. – С. 555–596; Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. 2-е вид. Т. 22. – К., 1972 – С. 127–135; Ленін В. І. До сільської бідноти // Повне зібрання творів (Далі ПЗТ). Пер. рос. Видання. – Т. 7. – К., 1970. – С. 125–194; Його ж. Солдати і земля // ПЗТ. – Т. 31. – К., 1973. – С. 257–258; Його ж. Декрет про землю // ПЗТ. – Т. 35. – К., 1973. – С. 22–25; Його ж. Промова про роковини революції 6 листопада. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6–9 листопада 1918 // ПЗТ. – Т. 37. – К., 1973. – С. 131; Його ж. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 // ПЗТ. – Т. 37. – К., 1973. – С. 167–174; Його ж. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. // ПЗТ. – Т. 37. – К., 1973. – С. 337–348; Його ж. VIII з'їзд РКП(б). Доповідь про роботу на селі 23 березня // ПЗТ. – Т. 38. – К., 1973. – С. 182–200; Його ж. Про кооперацію // ПЗТ. – Т. 45. – К., 1973. – С. 351–358; Його ж. Телеграма Княгининському повітовому земельному відділу // ПЗТ. – Т. 50. – К., 1973. – С. 381.

¹⁰ Панчук А. М. Історіографія Західно-Української Народної Республіки (1918–2000 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2000. – С. 2.

революції і національно-визвольним змаганням 1917–1921 рр. та участі в них широких верств селянства, можна погодитись з думкою В. Капелюшного, який, солідаризуючись з Я. Калакурою¹¹ та іншими вченими, пропонує виокремити п'ять основних історіографічних періодів означеної проблеми. Протягом першого, найкоротшого (1917–1921 рр.), побачили світ публікації, присвячені проблемам Української революції, написані безпосередніми її учасниками і свідками¹². Окремі аспекти аграрної політики в Україні знайшли відображення у працях М. Баєра, Є. Бош, М. Возняка, С. Єфремова, В. Качинського, В. Мещерякова, Н. Плюсної, Є. Пославського, М. Скрипника.¹³

У другий період – 1920 – початок 1930 рр., коли із створенням СРСР Україна остаточно втратила незалежність, дослідження проблеми носили швидше мемуарний, утилітарний, ніж науковий характер, хоча в окремих зроблена спроба провести її об'єктивний аналіз. Науковий рівень багатьох публікацій був низьким і поверховим, у них стереотипно й однобічно розглядалися тільки загальні питання «Жовтневої революції» і громадянської війни, а селянському руху 1917–1921 рр. відводилися лише незначні фрагменти й епізоди.¹⁴ Проте, навіть ці скупі

¹¹ Калакура Я. С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник. Історія. КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – Вип. 54. – С. 10–14; Капелюшний В. Злота і втрачена незалежність: Історіографічний нарис Української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003.

¹² Байлов Л. Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини. – К., 1919; Борис Р. Німці в Україні. – Львів, 1919; Вышевич К. Украинский вопрос. Россия и Антанта. – Гельсингфорс, 1918; Гайдеземівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. – Зальцведель, 1919; Історія української влади 1917–1919. – Відень – Київ, 1920; Кузеля З. Рік 1918 на Україні. – Зальцведель, 1918; Левинський В. Соціалістична революція і Україна. – Відень, 1920; Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української революції. – Відень, 1920; Рафес М. Г. Накануне падения гетьманщины. Из переживаний 1918 года. – К., 1919; Токаревський І. Самостійна Україна. – К., 1918; Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992; Чижевський П. Основи української державності. – Відень – Київ, 1921.

¹³ Баєр М. Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв'язання аграрної справи. – Київ-Відень, 1920; Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине. – Москва, 1919; Возняк М. Українська державність. – Відень, 1918; Єфремов С. Під обухом. Більшовики в Києві. – К., 1918; Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вип. 1. Уравнительный раздел. – Харьков, 1922; Мещеряков В. О сельскохозяйственных коммунах. – Харьков, 1919; Плюснина Н. И. Сельскохозяйственная коммуна и ее значение. – К., 1919; Пославский Е. О советских хозяйствах. – К., 1919; Скрипник Марія. Начало коллективного хозяйства на Украине. – Москва, 1920.

¹⁴ Альошін А. П. Останні дні гетьманщини на Миколаївщині // Літопис революції. – 1930. – № 3–4 (42–43). – С. 33–47; Белаш В. Махновщина. Отрывки из воспоминаний // Літопис революції. – 1928. – № 3 (30). – С. 191–226; Быструков В. Годы гражданской войны на Черниговщине (1919–1920) // Літопис революції. – 1926. – № 6 (21). – С. 51–67; Боротьба за Жовтень на Прилуччині. – Прилуки, 1927; Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сб. статей и воспоминаний. – Днепрпетровск, 1927; Бурнагович О. Українська ідеологія революційної доби. – Львів-Відень, 1922; Затонський В. Из спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 4 (37). – С. 139–172; № 5–6 (38–39). – С. 115–141; 1930. – № 5 (44). – С. 140–172; Коллективизация сельского хозяйства на Украине: Выдержка из плана мероприятий Наркомзема УССР. – Харьков, 1925; Октябрь на Николаевщине: Очерки по истории революции 1917–1920 гг. – Николаев, 1927; Октябрь на Одещине: Сб. статей и воспоминаний. – Одесса, 1927; Антонов-Овсієнко В. О. Записки про громадянську війну на

дані дозволяли провести окремі статистичні підрахунки для створення певної узагальнюючої картини селянських виступів. В окремих дослідженнях робилися спроби аналізу помилкових рішень владних структур щодо селянства¹⁵.

На увагу дослідників заслуговують праці Г. Карпенка, В. Качинського, А. Шліхтера, В. Якиманського, звіти Наркомзема УСРР, в яких здійснена спроба аналізу аграрної революції в Україні та її наслідків.¹⁶ Саме такі публікації, за відсутності в архівах і періодичних виданнях необхідних матеріалів, можуть слугувати дослідникам вагомими джерелами. Невдовзі й ці незначні напрацювання були закриті в спецфондах й втрачені для дослідницького загалу за сталінського режиму 1930–1955 рр.

Концепцію і напрям історичних досліджень третього періоду вітчизняної історіографії 1930 – перша половина 1950 рр. визначали рішення правлячої партії і догматичні настанови «Історії ВКП (б). Короткий курс».¹⁷ Інтерес до селянської історії у цей період спадає. Кривава боротьба селян за землю, свої людські права, за національну державу майже не знаходять відображення на сторінках праць радянських істориків. Навіть у монографіях відомих українських вчених Ю. Кондуфора, С. Королівського, М. Рубача, М. Супруненка великий фактичний матеріал подається однобічно й ілюстративно, що спотворює реальну дійсність.¹⁸

Україні (1918–1919 рр.) // Літопис революції. – 1929–1932; Лазорський В. К історія повстанства на Україні (О двух партизанских дивизиях) // Летопись революции. – 1926. – № 5 (20). – С. 7–21; Лазорський В. З повстанського руху на Полтавщині 1918 року // Літопис революції. – 1930. – № 2 (41). – С. 211–225; Максименко Я. До історії боротьби з денкінцями й петлорівщиною 1919 р. // Літопис революції. – 1930. – № 1 (40). – С. 161–173; Сметанич І. Из спогадів про громадянську війну й перші кроки будівництва Радвлади на Полтавщині (1919–1920 рр.) // Літопис революції. – 1930. – № 5(44). – С. 236–247; 1917–1920 роки на Білоцерківщині: (факти і документи). – Біла Церква, 1927; Ткаченко Ф. (Лунний). Біловодське селянське повстання // Літопис революції. – 1929. – № 3 (36). – С. 191–208.

¹⁵ Барабанник С. Проблема повстанства проти гетьманщини та австро-німецької окупації в «Коммунисте» 1918 г. // Літопис революції. – 1930. – № 2 (41). – С. 232–266.; Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 3 т. – Москва, 2003–2005; Локатош І. С. Стародуб-Чернігів-Київ (Спогади про 1918–1919 рр.) // Літопис революції. – 1930. – № 5 (44). – С. 248–273; Маргуліс М. С. Год интервенции. Кн. 2 (апрель-сентябрь 1919 г.). – Берлин, 1923; Махно Н. Русская революция на Украине: (От марта по апрель 1918 г.) Кн. 1. – Париж, 1929.

¹⁶ Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів Гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – № 3(30). – С. 55–74; Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. 2. Обобществление. – Харьков, 1923; Його ж. Аграрний рух за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – № 1(28). – С. 52–64; № 2 (29). – С. 79–95; Його ж. Земельная политика Соввласти на Украине в 1919 году // Летопись революции. – 1929. – № 1(34). – С. 7–51; Шліхтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Летопись революции. – 1928. – № 2 (29). – С. 96–135; Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине (По данным анкетного обследования за 1922 г.). – Харьков, 1924; Коллективизация сельского хозяйства на Украине: Выдержка из плана мероприятий Наркомзема УССР. – Харьков, 1925; Труды I Всеукраинского съезда работников по коллективизации сельского хозяйства 25–28 февраля 1923 г. – Харьков, 1923.

¹⁷ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Под редакцией комиссии ЦК ВКП(б) Одобрен ЦК ВКП(б) 1938 г. – Москва, 1945.

¹⁸ Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – Харків, 1953; Його ж. Великий Жовтень і захист його завоювань. – К., 1971; Королівський С. М. Перша Всеукраїнська

У четвертому періоді, що розпочався з другої половини 1950-х років і тривав фактично до кінця 1980-х рр., необхідно виділити два окремі етапи: «хрущовська відлига» і рух «шістдесятників», коли науковцями дещо пожвавилось дослідження національно-визвольних рухів, чому сприяло також полегшення доступу до архівних матеріалів. У другій половині 1950–1960 рр. радянські історики роблять перші спроби відійти від сталінських стереотипів у вивченні означеної проблеми. Невдовзі світ побачили узагальнюючі праці й наукові розвідки з актуальних проблем революції і громадянської війни в цілому та участі у них широких селянських мас України.¹⁹ Натомість, у центрі уваги вчених продовжували залишатися лише загальні проблеми історії: серед них, у першу чергу, дослідження союзу робітничого класу і трудового селянства під керівництвом «розуму, честі і совісті» нашої епохи – комуністичної партії.

На другому етапі, у 1970–1985 рр., спостерігається повернення до сталінських стереотипів, згорання досліджень, зокрема, з актуальних проблем селянського руху 1917–1921 рр. Лавиноподібно зростала кількість видань з проблем революції і громадянської війни, селянсько-повстанського руху лише до ювілейних роковин так званої Жовтневої революції.²⁰ Найголовнішим здобутком

селянська конференція: 40 років КП України. – Харків, 1958; Рубач М. А. Перші кроки колективного землеробства на Україні (листопад 1917 р. – березень 1918 р.): // Наук. записки Ін-ту історії України. – К., 1952. – Т. 4. – С. 53–81; Його ж. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К., 1956; Супруненко М. І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1957.

¹⁹ Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр. – К., 1956; Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія селянського руху в Україні // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1968. – С. 38–42; Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні (1917–1920). – К., 1960; Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. – К., 1967 – 1974; Історія селянства Української РСР. У 2 т. – Т. 2. – К., 1967; Першин П. Н. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование. В 2-х кн. – Москва, 1966. – Кн. 1-2; Рибалка І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Харків, 1956; Його ж. Аграрні перетворення в період громадянської війни (1919 р.). – Харків, 1967; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. У 2 т. – К., 1967–1968; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). Москва, 1966; Шиян К. К. Островський С. Я. Минуле і сучасне села. – Харків, 1963; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920. У 3 т. – К., 1967–1970.

²⁰ Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.): Очерки истории. – Москва, 1974; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – Київ-Донецьк, 1975; Боротьба за владу рад на Україні. – К., 1977; Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977; Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. четвер. доп. – К., 1977; Минц И. И. История Великого Октября. В 3 т. – Москва. – Т. 1, 1977, Т. 2, 1978; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. – К., 1977; У боротьбі за Жовтень: Зб. наук. праць. – К., 1981; Верстюк В. Ф. Боротьба трудящого селянства України за зміцнення влади Рад. – К., 1984; Мусиенко В. В. На захисте завоеваної Великої Октябрю: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защите ее завоеваний (октябрь 1917–1920 гг.). – К., 1986; Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. – К., 1986; Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. – К., 1986; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопед. довідник. – К., 1987; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К., 1987;

цього періоду є вихід у 1977–1979 рр. Історії Української РСР, у 8 томах, 10 книгах, а у 1981–1985 рр. її 10-ти томного російськомовного видання, які увібрали в себе фактично всі здобутки й недоліки історичної науки радянської доби, однак маємо констатувати, що до сьогодні немає подібних альтернативних досліджень узагальнюючого характеру.²¹

Більш об'єктивна, на нашу думку, оцінка революційним подіям в Україні, селянським рухам і, зокрема, боротьбі за землю у 1917–1921 рр. дається у працях західних радянологів і емігрантів А. Адамса, А. Безансона, Ю. Бориса, А. Граціозі, Т. Гунчака, В. Дмитришина, А. Капелера, Р. Конквеста, К. Кононенка, В. Кравченка, В. Липинського, І. Майстренка, М. Маля, І. Мазепа, Б. Мартоса, К. Менінга, П. Мірчука, І. Нагаєвського, Р. Пайпса, М. Палія, П. Феденка, П. Чижевського, Є. Чикаленка, Л. Чикаленка, Л. Шапіро, О. Шульгіна та інших.²² Вищеназвані дослідники при вивченні аграрного питання у дореволюційній Росії, а також доби національно-визвольних змагань не дійшли єдиної думки щодо оцінки місця і ролі селянства у суспільно-політичному житті.

Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории. – К., 1987; Бойко Е. Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. – К., 1987; Тригуб П. М. На защите завоеваний Великого Октября. – Киев-Одесса, 1987; Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Киев-Одесса, 1987;

²¹ Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. – К., 1977. – Т. 5; Історія Української ССР. В 10 т. – К., 1984. – Т. 6.

²² Шульгин О. Політика. Державне будівництво і міжнародні справи: Статті, документи, промови. – К., 1918; Manning C. Ukraine under the Soviet. – New York, 1953; Мартос Б. Завоювання України більшовиками: Український збірник. Кн 1. – Мюнхен, 1954; Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. Т. 6. Кн. 1. – Київ-Філадельфія, 1955; Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine, 1918–1953. A study of Russian bolshevik nationally policy. – New York. – Bookman assoc., 1956; Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919). – Торонто, 1957; Феденко П. Український рух у ХХ столітті. – Лондон, 1959; Adams A. The Awakening of the Ukraine // Slavic Review. Vol. XXII. 1963. – № 2. – 217–224 р.; Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920. – Нью-Йорк, 1963; Schapiro L. The Communist Party of the Soviet Union. – N.Y., 1964. – XVI. 631 Р. Його ж. Українська державність (1917–1920). – Філадельфія, 1967; Borys I The sovietization of Ukraine, 1917–1923. The communist doctrine and practice of national self-determination // Canadian inst. of Ukr. Studies. – Rev.ed. – Edmonton, 1980. – XV; Майстренко І. В. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон., 1985.; Krawchenko V. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. – Edmonton, 1987; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993; Безансон А. Війна більшовиків проти селян (1917–1933 рр.) // Всесвіт. – 1993. – № 9–10. – С. 128–133; Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Пер. з англ. – К., 1993; Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К., 1993; Пайпс Р. Русская революция. Ч. 1. – Москва, 1994; Капелер А. Коротка історія України. – Мюнхен, 1994; Paliy M. The Ukrainian-Polish defensive alliance, 1919–1921: An aspect of the Ukrainian revolution. – Edmonton; Toronto, 1995; Грашиози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918–1919 гг: Очерки о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – Москва, 1997; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії (А. Д. Грищенко. Пер. з англ.) 1917–1991. – К., 2000; Чикаленко Є. Щоденник. Т. II. (1918–1919 рр.). – К., 2004; Його ж. Щоденник 1919–1920 рр. – Київ-Нью-Йорк, 2005.

Аналізуючи соціальну політику Центральної Ради і Директорії, А. Адамс звинувачував їх у нерішучості, невмінні організувати маси на боротьбу з російською радянською інтервенцією. Більшість радянологів справедливо вважали головним недоліком революції невірність земельного питання. Вони наголошували, що у Росії не визріли навіть передумови проведення у повному обсязі буржуазно-демократичних перетворень, не говорячи вже про соціалістичні. Об'єктивним є їх висновок, що селянам України більше імпонував капіталістичний, тобто товарний, а не так званий соціалістичний шлях розвитку. Дисертант вважає суперечливим і помилковим висновки окремих істориків української діаспори і зарубіжних учених про пасивність селян, про те, що селянство – це стихійна, дезорганізуюча й деструктивна сила, а його боротьба з більшовиками була безперспективною за відсутності у селянському середовищі організованої єдності і розуміння своїх завдань та шляхів їх вирішення.

Найбільш плідним щодо відновлення історичної правди став п'ятий історіографічний період, що розпочався наприкінці 1980 років ХХ ст. Це власне вже етап національної історії, який поклав початок створенню новітньої історіографії Української революції. Протягом останніх років було видано низку колективних узагальнюючих праць, в яких на основі нових концептуальних підходів і методологічних принципів висвітлені окремі проблеми українського селянства доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.²³

Чільне місце серед останніх видань посідає колективна праця «Історія українського селянства», яка вигідно відрізняється від подібних попередніх досліджень і, в першу чергу, відсутністю марксистсько-ленінських концептуальних штампів, що позбавило її фальшивої риторики і нещирої апологетики колгоспного ладу, внаслідок чого історія селян наблизилася до об'єктивного відтворення, стала більш оптимістичною й водночас наповненою трагедійним змістом, як і було насправді.²⁴

З монографічних досліджень історії українського селянства доби революційної, соціальної і національно-визвольної боротьби на особливу увагу заслуговують праці В. Верстюка, С. Кульчицького, В. Литвина, С. Литвина, О. Рубльова і О. Реєнта, І. Хмеля.²⁵

²³ Історія України: нове бачення. У 2 т. – К., 1996. – Т. 2; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси у 3 т. Т. 1. – К., 2004; Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Ін-тут історії України НАН України, 2002. – Вип. 1; 2007. – Вип. 2.

²⁴ Історія українського селянства. Нариси у 2 т. – К., 2006.

²⁵ Хмель Й. В. Аграрне преобразование на Украине 1917–1920 гг. – К., 1990; Його ж. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. – К., 2000; Його ж. Під гаслом комуні (Аграрна політика РКП (б) у 1919 році). – К., 2002; Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичні зошити. – К., 1994; Його ж. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1920 рр.). – К., 1996; Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994; Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання

Окремі аспекти означеної проблеми знайшли відображення у дисертаційних роботах.²⁶ Аграрну й продовольчу політику національних урядів: Української держави П. Скоропадського, Директорії УНР і Раднаркому УСРР досліджували В. Борисов, Н. Ковальова, Є. Рафаловський, Г. Тереля. Основні етапи насадження радянського режиму в селі вивчав Я. Малик.²⁷

Упродовж останнього десятиліття дослідники історії Української революції 1917–1921 рр. розширили коло питань дисертаційних праць, але обрана нами тема не знайшла всебічного й комплексного вивчення.

Документальну основу дослідження склали різноманітні за походженням, видовими ознаками та змістом опубліковані документи й матеріали архівів. Важливу групу джерел становлять універсали, грамоти, закони, розпорядження й документи урядів Центральної Ради, Української держави П. Скоропадського і Директорії УНР, Раднаркому УСРР, рішення й постанови з'їздів, конференцій і пленумів ЦК РКП (б) і КП (б) У, що визначали стратегію і тактику, основні напрями і завдання аграрної політики на теренах України у добу перебування їх при владі. Вони поширювалися шляхом видання брошур, листівок, плакатів, відозв, звертань, друкувалися у періодиці.

У дисертації використано в якості джерел праці й опубліковані виступи керівників держави, представників партійних і урядових органів, зокрема В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, В. Леніна, І. Мазепи, Д. Мануйльського, В. Мещерякова, С. Петлюри, Х. Раковського, П. Скоропадського, П. Христюка, Є. Чикаленка, М. Шаповала.

Значне місце у дослідженні проблеми зайняли збірки документів і матеріалів, що видавалися до ювілейних дат в історії радянської держави. Незважаючи на комуністичну заангажованість і зашореність, доктринерство, вони вміщують чималий, хоч і тенденційний, фактологічний матеріал з історії

1917–1921 рр.: // Україна крізь віки. Т. 10. – К., 1999; Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921). – К., 1991; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біограф. довідник. – К., 1998; Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і пеглоріана. – К., 2001;

²⁶ Васильковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 21 с.; Білокін С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Автореф. дис. докт. іст. наук. – К., 2000. – 35 с.; Барвінська П. І. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Одеса, 2001. – 21 с.; Чіхадзе О. Ш. Друга Українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 19 с.

²⁷ Борисов В. І. З досвіду рішення продовольчої проблеми 1917–1921 рр. (Зрівняльний аналіз політичних партій): Автореф. дис. докт. іст. наук. – К., 1993. – 48 с.; Малик Я. Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1997. – 18 с.; Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.). – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 21 с.; Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української держави гетьмана Павла Скоропадського. Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2007. – 19 с.; Тереля Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.

революційних і національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Автором опрацьовано близько 100 згаданих видань.

Особливу увагу привернули збірки, що побачили світ в останні роки.²⁸ У них вміщені окремі документи про хід і основні етапи підготовки й видання ЦР Тимчасового земельного закону, законодавчі ініціативи з аграрної політики та загальні законопроекти урядів П. Скоропадського, Директорії УНР і Раднаркому УСРР, матеріали про селянський рух, збройний опір селян окупаційним і українським урядовим антиселянським заходам.

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження склали архівні документи і матеріали. Здобувачем опрацьовано близько 90 справ 33 фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДА України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Київської області (ДАКО) та архівів Росії: Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) і Російського державного архіву економіки (РДАЕ).

Найбільш широкий пласт різноманітного за характером і змістом архівного матеріалу з досліджуваної проблеми зберігається у ЦДАВО України. Зокрема фонди 1064, 1216, 2207 містять документальні матеріали Української держави П. Скоропадського з питань утворення земельно-ліквідаційних комісій, статут і положення про губернські й повітові земельні комісії, закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства, зведення про становище і події в українських губерніях.

У документах фондів: 318, 419, 606, 830, 877 ЦДА України знаходимо свідчення про звинувачення і притягнення до судової відповідальності учасників революційних подій, скарги поміщиків і орендарів на селян за пограбування їх маєтностей тощо.

У фондах 1, 5, 17 ЦДАГО України автор почерпнув інформацію про незадовільну роботу партійних організацій більшовиків у волостях і селах України, перегини і насильства у справі організації радгоспів і комун на місцях, резолюції повстанців про недопустимість примусового вирішення земельних справ та вимоги про поновлення дії на теренах України Закону про соціалізацію землі.

Вагомі дані про переговори делегації РСФРР з представниками гетьманської влади протягом 15 травня – 27 грудня 1918 р., діяльність агітаційно-інструкторських поїздів, розвиток так званого соціалістичного землеробства в Україні у 1919 р., про антикомуністичну агітацію у Полтавській і Чернігівській губерніях дисертант знайшов у фондах 393, 1252, 5557 ДАРФ. Статистичні

²⁸ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали. У 2 т. – К., 1996–1997; Україна у ХХ столітті. Зб. док. і матеріалів (1900–1930). – К., 1997; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Док. і матеріали. У 2 т. – К., 2006.

підрахунки про кількість колективних і радянських господарств, факти збройних виступів селян проти насильства й терору комуністичної влади і зокрема, проти насадження комун і інших «соціалістичних» форм господарювання, автор почерпнув з фонду 478 РДАЕ.

Окремі прогалини в архівних фондах досліджуваного періоду дисертант заповнював матеріалами періодичних видань, газет і журналів 1918–1919 рр., що висвітлювали селянський повстанський рух, особливо в центральних областях України. До таких видань відносяться: Вісті ВУЦВК Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та виконкому Київської Ради робітничих депутатів (1919); Державний вістник (1918 р.); Известия советов и фронтов (1918–1919); Известия «Протофиса» (1918); Киевская мысль (1918–1919); Коммунист (1919); Курская правда (1918); Красный архив (1939); Новая Рада (1918); Робітничая газета (1918); Україна. Кам'янець-Подільськ (1919); Червоний прапор (1919).

Отже, використання досить об'ємного комплексу джерел створило значне інформаційне поле для реалізації поставлених дисертаційних завдань.

У другому розділі «Селянське питання в Українській Державі П. Скоропадського» проаналізовані причини краху і сходження з політичної арени Центральної Ради, становлення нової гетьманської держави та її аграрна політика. Акцентована увага на тому, що ЦР стала заручницею власного безсилля, безпорадності, а інколи й байдужості своїх лідерів до проблем українського суспільства й особливо селянства. Її провідники не запропонували, адекватних сподіванням основної маси населення, соціальних програм. Неспроможність поєднати національні домагання з назрілими соціально-економічними завданнями, орієнтація на іноземні окупаційні сили відвернули від неї широкі верстви населення, мільйонні селянські маси. 29 квітня 1918 р. зійшла з політичної арени засновниця Української Народної Республіки Центральна Рада. Будівничим нового життя в Україні було висунуто гетьмана П. Скоропадського.

З перших днів перевороту й проголошення Української Держави гетьман опинився у повній ізоляції. За його підтримку висловилися лише Союз земельних власників, Протофіс та партія кадетів. Проти нього виступили соціалісти-революціонери і соціал-демократи. У гетьманському уряді відмовилися працювати Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) й соціалісти – федералісти. Різно засудили гетьманський переворот нелегальні П Всеукраїнський селянський та П Всеукраїнський робітничий з'їзди. Селянський з'їзд, зокрема, закликав усі демократичні сили до партизансько-повстанської боротьби з режимом П. Скоропадського. Повного провалу зазнала земельна політика і аграрне законодавство гетьманського уряду про відновлення приватного землеволодіння й утворення численного прошарку середніх селян-хліборобів та його наміри вступити у союз з майбутньою не більшовицькою Росією. Селянство оголосило справжню війну австро-німецьким окупантам і

гетьманському режиму, яка невдовзі охопила всю Україну. Незважаючи на стихійність, неорганізованість, роз'єднаність і локальність селянських виступів, відсутність єдиного керівного центру, міцної дисципліни, раціонально визначених соціально-політичних гасел і завдань, вони перешкодили гетьманському уряду та його зарубіжним покровителям сконцентруватися на вирішенні своїх планів і сприяли політичному краху гетьманату.

Отже, аграрна політика урядів Української Держави набула чітко вираженого антиселянського характеру, що стало причиною всенародного партизансько-повстанського руху.

У третьому розділі «Місце і роль селянства у відновленні Української Народної Республіки» розкрито процес участі Селянської спілки, УПСР, УДХП, що представляли широкі селянські маси та інших партій, громадських організацій в утворенні 21 травня 1918 р. Українського національно-державного союзу (УНДС) – координаційного центру для налагодження протигетьманської боротьби. На початку серпня УНДС було реорганізовано в Український національний союз (УНС), який з 8 вересня очолив лідер УСДРП В. Винниченко. УНС створив філії у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременчуці, Полтаві й Одесі. Гасла УНС, розроблені В. Винниченкою і М. Шаповалом, зводились до наступного: виведення з України окупаційних військ, повалення гетьманського режиму, ліквідацію великих землеволодінь, наділення землею трудового селянства, а також відновлення і проведення Українських Установчих зборів.

У ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. учасники таємного засідання УНС обрали тимчасовий орган революційного повстання Директорію, яка очолила протигетьманське повстання. Основу збройних формувань УНР склали військові частини гетьманської армії, які перейшли на бік Директорії та селянські повстанські загони. 14 грудня республіканські війська вступили до Києва. Того ж дня П. Скоропадський зрікся влади, а його уряд прийняв постанову про передачу влади Директорії.

Заходи нової влади загальнополітичного характеру: злука із Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР), переговори з Антантою і радянською Росією, засідання і резолюції Трудового Конгресу не дали бажаних наслідків і ще більше загострили суперечки всередині українського табору, а недолуга земельна політика призвели до того, що недавні її союзники у боротьбі з гетьманом – повстанські селянські загони – повернули свою зброю проти Директорії. Остання, на вимогу українського селянства, поновила Тимчасовий земельний закон, затверджений ЦР 18 січня 1918 р. у зв'язку з наступом більшовицьких частин на м. Київ. Різними підзаконними актами вона надала йому ще більш антиселянського спрямування. Цією ситуацією вчасно скористувалися російські більшовики, які за активної підтримки партизансько-повстанських селянських загонів, особливо Лівобережжя, розгорнули широкий наступ на терени України. Наприкінці квітня 1919 р. Наддніпрянська Україна була повністю окупована більшовицькими військами РСФФР.

Таким чином, безглузда земельна політика Директорії, намагання заручитися підтримкою зарубіжних країн і, зокрема, Антанти, а не власного народу, викликали збройний супротив широких верств селянства.

У четвертому розділі «Аграрна політика радянської влади в Україні» розкрито колонізаційний характер окупації УНР Радянською Росією. Всі питання партійно-політичного, соціально-економічного та військового життя в Україні неодмінно погоджувались із ЦК РКП (б), Раднаркомом РСФРР, особисто з Леніним. У ході окупації української території головним завданням висувалося впровадження, без будь-яких відхилень, стратегії і тактики російських стереотипів. З губерній Росії сюди направлялися тисячі комуністів-агітаторів. Український університет і підготовчі курси у Москві здійснювали підготовку політпрацівників для українських військових частин. Мілицейські підрозділи РСФРР направляли для роботи в Україну сотні офіцерів і рядових міліціонерів. РКП (б) відправляла мільйонні тиражі пропагандистської літератури: декрети, відозви, газети, плакати, листівки; на заводах і фабриках формувалися робітничі загони для заготівлі продовольчих припасів в Україні і відправки їх у Росію. Найважливішим завданням більшовиків в українських селах було диференціація селянства шляхом створення комітетів бідноти, за прикладом подібних органів у РСФРР. РКП (б), таким чином намагалася не тільки розколоти селянство, але й вирішити вкрай важливі для долі революції проблеми продовольчої та земельної політики. Велася також робота щодо заміни комбідами рад та їх виконкомів.

У 1919 р. кардинально змінилася політика більшовиків щодо розв'язання земельного питання. Замість зрівняльного розподілу землі першочергова увага приділялася створенню «соціалістичних» форм сільськогосподарського виробництва: радгоспів, комун, інших форм колективного господарювання. Ініціаторами форсованого будівництва радянських господарств в Україні виступили секретар ЦК КП (б) У Г. П'ятаков, голова РНК УСРР Х. Раковський, нарком землеробства В. Мешеряков, його заступник Н. Плюсніна. Понад 80,5 % комун було створено шляхом примусу. Лише трохи більше 5 млн. десятин землі було розподілено серед малоземельних і безземельних селян, решта залишилось за Укрголовцукром, радгоспами, комунами та за резервним фондом Наркомзема УСРР. На налагодженні нормального життя в Україні негативно позначилося насильницьке запровадження політики «воєнного комунізму», чисто російського витвору, незважаючи на корінні національні, соціальні, економічні й політичні особливості та відмінності краю.

Українське селянство піднялося на збройну боротьбу з поневоловачами для захисту своїх інтересів і власного життя. Незважаючи на жорстокі заходи більшовиків і командування Червоної армії, терор Всеукраїнської надзвичайної комісії, лише у червні 1919 р. було зафіксовано 328 селянських виступів. Антикомуністичні повстання українських селян відволікали значні сили радянських військ і сприяли успішному розвитку наступу денікінської білої гвардії. Вони призвели до кризи комуністичної доктрини і падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р.

Отже, необхідно зазначити, що спроба більшовиків змусити українських селян перейти до соціалістичних методів господарювання зустріла їх рішучий опір, і вони вкотре піднялися на боротьбу за справедливе розв'язання земельного питання.

У висновках узагальнено основні результати дисертаційного дослідження, які виносяться на захист:

– Аналіз наукової літератури показав, що визначена проблема зайняла чільне місце в історіографії. Проте, радянські історики за ідеологічного тиску з боку правлячої комуністичної партії, а зарубіжні вчені за відсутності належної джерельної бази, не спромоглися об'єктивно, глибоко і всебічно її дослідити. Праці періоду лібералізації політичного режиму в СРСР і розбудови української незалежної держави хоч і розширили сферу наукових знань з теми дисертації, але й засвідчили, що справжня селянська історія надто повільно відривається від догматичної і комуністичної доктрини. Натомість, використані документи і матеріали центральних та обласних архівів України й Російської Федерації, періодичні видання доби Української революції та мемуари її учасників сприяли вирішенню поставлених у дослідженні завдань.

– Довготривала економічна руїна, голод, холод, породжені виснажливою війною, матеріальне й фінансове виснаження селянських господарств були основною передумовою головних вимог селян у національно-визвольній боротьбі доби Української революції: справедливий розподіл землі, налагодження стабільного сільськогосподарського виробництва та наведення хоча б видимого порядку в державі.

– Гетьманська влада, яка виступала за відновлення приватного землеволодіння поміщиків, церков, монастирів і прийняла низку антиселянських законів не знайшла серед маси населення підтримки окрім поміщиків та заможних селян. Її аграрна політика, що ставила за мету утворення численного прошарку середніх селян-хліборобів, не задовольнила потреби понад 80 % господарств. Режим П. Скоропадського остаточно підірвав у селянській свідомості ідею можливості відродження власної держави – держави соціальної справедливості. Співпраця гетьманату з командуванням німецько-австрійських військ, пограбування села сприяли наростанню повстанського руху. Загони українських селян вступили у смертельну боротьбу з гетьманським режимом й австро-німецькими окупантами.

– Селянський повстанський рух, перехід на бік республіканської армії переважної частини гетьманських військових формувань стали головною опорою Директорії у боротьбі за владу. Протигетьманське повстання було прискорене проголошенням 14 листопада 1918 р. П. Скоропадським федеральної спілки з майбутньою небільшовицькою Росією. Натомість, недолугі маневри Директорії у вирішенні, національних і соціально-економічних завдань, відмежування від своїх попередніх заяв і декларацій, погіршення різними підзаконними актами умов передачі землі у користування селян призвели до втрати їх підтримки.

Відсутність масштабних об'єднуючих ідей, нерозпорядність і нерішучість селянських поводарів – української інтелігенції, спричинили стихійність, розрізненість і локальність селянських виступів, що не сприяло утвердженню державності. Наприкінці січня 1919 р. в армії Директорії залишилося лише 21 тис. воїнів. Захищати Українську Народну Республіку було нікому.

– Аграрна політика більшовицького уряду УСРР, що полягала у вмілому маніпулюванню настроями селянства, давала комуністам перевагу в боротьбі за владу. Соціально-політичні гасла, переважно демагогічні за змістом, за добре поставленої агітації і пропаганди, терору, виявилися сильнішими й привабливішими ніж ідеї національного відродження. Значна частина селянських загонів, які на боці Директорії УНР воювали проти гетьманського режиму, пішли за більшовиками, а власне повернули зброю проти своєї національної держави. За таких умов Директорія, як і раніше Центральна Рада, втратила ініціативу й зазнала поразки. Упровадження політики «воєнного комунізму» на теренах України привнесло у селянське середовище класову боротьбу і як наслідок – розгортання жорстокої і кровопролитної громадянської війни. Однак, наміри більшовиків були розпізнані і все селянство розпочало війну з радянською владою. З їх боротьбою співпав наступ білогвардійських частин А. Денікіна на Москву, що сприяло поваленню більшовицького режиму в Україні.

– Більшовики, оголосивши декрет про землю і зруйнувавши політичні, економічні й соціальні структури старого суспільства, добилися того, щоб повстанський селянський рух не піднявся до рівня політичної і національно-визвольної боротьби й не завадив будівництву так званого комуністичного ладу.

– Досвід вирішення селянського питання у 1917–1921 рр. показав, що воно і сьогодні є вагомим чинником національного відродження, а нерациональна аграрна політика, ігнорування владою економічних і соціальних проблем селян несе загрозу розбудові Української держави.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Пітик Г. А.* Крах політики Центральної Ради Української Народної Республіки (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Г. А. Пітик // Науковий часопис. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2006. – Випуск 4. – С. 117–130.

2. *Пітик Г. А.* Директорія Української Народної Республіки і селянство (грудень 1918 – лютий 1919 рр.) / Г. А. Пітик // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 2. – С. 138–147.

3. *Пітик Г. А.* Земельна політика й аграрне законодавство Української держави П. Скоропадського / Г. А. Пітик // Література та культура Полісся Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – Ніжин, 2007. – Випуск 35. – С. 173–187.

4. *Пітик Г. А.* Колонізація Радянською Росією Наддніпрянської України і селянське питання (грудень 1918–1919 рр.) / Г. А. Пітик // Література та культура

Полісся. Історія та культура Полісся в загальноукраїнському контексті. – Ніжин, 2007. – Випуск 6. – С. 157–173.

АНОТАЦІЇ

Пітик Г. А. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2008.

У дисертації комплексно досліджено місце і роль селянства як основи нації у боротьбі за владу гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та більшовицького уряду УСРР. Розкриті причини поразки Центральної Ради й передумови гетьманського перевороту. Висвітлено напрями, характер і зміст аграрної політики гетьманату. Здійснено аналіз причин і наслідків боротьби селян за землю з німецько-австрійськими окупантами і гетьманщиною, їх виступів проти земельної політики Директорії УНР. Визначено сутність, форми і методи боротьби більшовиків за залучення на свій бік широких верств українського селянства, запровадження політики «воєнного комунізму, волонтаристський курс радянської влади на усупільнення селянських господарств у радгоспах, комунах, інших колективних об'єднаннях, створених жорстокими насильницькими методами. Аналізується масовий повстанський антибільшовицький рух селян, який відстрочив становлення радянського режиму в Україні.

Ключові слова: селяни, селянський повстанський рух, аграрне законодавство, Українська Народна Республіка, Українська держава, Директорія УНР, Раднарком УСРР.

Питык Г. А. Крестьянский вопрос в политике Украинской державы, Директории УНР, Совнаркома УСРР (апрель 1918 – август 1919 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2008.

В диссертации на основании широкого круга опубликованных и архивных источников осуществлен комплексный анализ причин поражения Центральной Рады, становления гетманского государства П. Скоропадского и его политики. Акцентировано внимание на том, что ЦР стала заложницей своего бессилия, равнодушия лидеров к проблемам украинского общества и особенно крестьянства. Она не смогла соединить национальные устремления с решением назревших социально-экономических задач. Раскрыты причины и последствия борьбы крестьян за землю с германо-австрийскими оккупантами и гетманщиной, провала земельной политики и аграрного законодательства гетманского

правительства относительно возобновления частного землевладения и образования численного слоя крестьян-середняков. Обосновано, что восстановление Директорией УНР Временного земельного закона Центральной Рады и закона о социализации земли привлекли на сторону антигетманского восстания партизанско-повстанческие крестьянские отряды, что привели к крушению оккупационного и гетманского режимов. Ориентация большинства сторонников Директории УНР на Антанту и усиление антикрестьянского содержания в статьях земельного законодательства еще больше обострили противоречия внутри украинского лагеря, а национальная аграрная политика вынудила повстанцев повернуть оружие против своего недавнего союзника в борьбе с гетманатом.

Раскрыт колониальный характер оккупации Украинской Народной Республики Советской Россией, сущность, формы и методы борьбы большевиков за привлечение на свою сторону широких слоев украинского крестьянства, введение политики «военного коммунизма», волюнтаристический курс советской власти на обобществление сельского хозяйства в совхозах, коммунах и других коллективных объединениях жестоким насильственным путем. Показано политику РКП (б) и КП (б) У направленную на дифференциацию крестьянства путем создания комитетов бедноты и решения с их помощью вопроса власти и продовольственной проблемы в России. Анализируется массовое повстанческое антибольшевицкое восстание всех слоев крестьян, которое отстрочило становление тоталитарного режима в Украине и засвидетельствовало, что крестьянство есть та сила, с которой нужно считаться в борьбе за власть.

Ключевые слова: крестьяне, крестьянское повстанческое движение, аграрное законодательство, Украинская Народная Республика, Украинская держава, Директория УНР, Совнарком УСРР.

Pityk G. A. Peasantry problem in the politics of Ukrainian State, Directoria UNR, Radnarkom USRR (April 1918 – August 1919). – Manuscript.

The thesis on obtaining Candidate's degree on historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National M. P. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2008.

The place and the role of the peasantry, as the basis of the nation in the struggle for power of P. Skoropadskyi's Hetmanate, Directoria and the Bilshovyk government of the Ukrainian Independent Soviet Republic are investigated compositely in this thesis. The causes of the defeat of the Central Soviet and the pre-conditions of Hetman upheaval are revealed. The directions, the character and the content of Hetman agrarian policy are interpreted in this work. The analysis of the causes and the consequences of peasants' struggle for the land against German-Austrian occupation and Hetman state, their actions against Directoria agrarian policy is made. The substance, the forms and the methods of the Bilshovyk struggle for the taking their side by the wide strata of the Ukrainian peasantry, the use of the policy of the! «military

communism», voluntary course of the Soviet government towards the socialization of the farming in the radhosps, communs and other collective associations, which were made by the cruel violent methods, are interpreted. The mass insurgent anti-bilshovyk movement of the peasantry, which postponed the formation of the Soviet regime in Ukraine, is analysed.

Key words: peasants, peasant insurgent movement, agrarian legislation, the Ukrainian National Republic, Ukrainian State, Directoria UNR, Radnarkom USWR.